

Л.Гриневич

**“... ПРИЙНЯЛИ СКОРОЧЕННЯ ПОСТАЧАННЯ ДРУГОРЯДНИХ
СПОЖИВАЧІВ...”: ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНІ КАМПАНІЇ І ГОЛОД
1928-1929 рр. В УКРАЇНІ**

Сучасна історіографія сталінської колективізації сільського господарства та голоду 1933 р. в Україні є доволі потужною. Це засвідчує, зокрема, видана Одеською державною науковою бібліотекою імені М.Горького, Інститутом історії України НАН України, Фундацією українознавчих студій Австралії ґрунтовна праця “Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик”, в якій зазначено 6384 найменування публікацій¹. Між тим, поле діяльності для дослідників сталінської “революції зверху” усе ще залишається широким. Одним з перспективних напрямків є проведення наукових дослідів у царині історичної антропології, зокрема з’ясування специфіки морально-психологічного стану різних верств української спільноти у цей трагічний період вітчизняної історії. З іншого боку, конкретно-історичні події 1928–1933 рр. в Україні так само є неоднаково вивченими. Скажімо, згідно з авторитетним визнанням доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького “в історіографії тема голоду 1928 р. все ще залишається “білою плямою””². Мета даної наукової розвідки полягає у тому, щоб заповнити цю прогалину: проаналізувати перебіг подій за умов розгортання з початку 1928 р. надзвичайних заходів в аграрній сфері та голоду 1928–1929 рр. у південних округах УСРР, а також з’ясувати особливості політичних настроїв і соціальної поведінки українського селянства в цей період.

Проголошення в грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію супроводжувалося гострими внутріпартійними дискусіями щодо шляхів і методів його реалізації. Вимоги очолюваної Л.Троцьким “лівої опозиції” форсувати процес розвитку промисловості за рахунок посилення тиску на селянство були рішуче засуджені в грудні 1927 р. XV з'їздом ВКП(б) як такі, що суперечать принципам НЕПу та погрожують зростанням політичної напруги в суспільстві. Однак минуло всього два тижні і щойно затаврована програма “лівих” фактично стала впроваджуватись у життя. Стрімко здіймаючись на Олімп влади, Й. Сталін без зайвих манірностей узяв на озброєння ідеї побороного противника, сподіваючись у короткі строки здобути на селі головну “валюту” для здійснення індустріалізації – хліб.

На зламі 1927/1928 рр. в країні саме спалахнула гостра хлібозаготівельна криза. Широке розведення “ножиців цін” на фоні промтоварного дефіциту та стрімкого знецінення грошей внаслідок триваючих емісій швидко перетворювали “хлібну ріку” державних поставок у струмок, загрожуючи і його висиханням. Кволі спроби подолати кризу шляхом перекидання промтоварів на село за рахунок обмеження поставок до міста виявлялися малоефективними. За таких умов сталінське керівництво вдалося до жорсткого тиску на утримувачів хліба, що на практиці означало відновлення на селі надзвичайних заходів взірця доби воєнного комунізму.

Програма дій, спрямована на досягнення “рішучого перелому в хлібозаготівлях”, була викладена в директивах ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям від 5, 14 січня та 13 лютого 1928 р., підписаних особисто Й.Сталіним³. У контексті категоричних вимог виконати державні завдання щодо поставок хліба пропонувалося з одного боку – активно застосовувати репресії проти “спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін”, не зупиняючись і перед конфіскацією хлібних надлишків (ст. 107 КК РСФРР; ст. 127 КК УСРР), а з іншого – негайно провести серію фінансових заходів, націлених на максимальне викачування з села грошової маси, щоб у такий спосіб примусити його продавати державі зерно. Облегшити “селянську кубушку” передбачалося різними засобами – зокрема шляхом термінового та фактично одночасного стягнення заборгованості по різних платежах (сільськогосподарському податку, страхових зборах, насінневих позиках), у ході кампаній самообкладання (формально добровільного виділення грошей на

поліпшення культурно-побутових умов села), реалізації “позики зміцнення сільського господарства” тощо.

Україна – одна з головних житниць Радянського Союзу – стала своєрідним полігоном для апробування “нової-старої” державної політики в аграрній сфері. Іще 28 грудня 1927 р. до республіки з мандатом уповноваженого ЦК ВКП(б) з хлібозаготівель прибув В.Молотов⁴. Під керівництвом владушого інспектора 30 грудня політбюро ЦК КП(б)У цілком і повністю схвалило запропонований Москвою план “битви за хліб”: прийнята українським партійним керівництвом постанова формально наголошувала на потребі поєднання при проведенні хлібозаготівель методів примушування та заохочування селянства⁵. На практиці, однак, усе звелось до застосування сили.

Штурм “хлібозаготівельної фортеці” розпочався. Впродовж січня 1928 р. близько 10 тисяч партійних уповноважених різного рівня заповнили українське село⁶. Вони де-факто підмінили собою органи радянської влади, встановивши на місцях відверту диктатуру партійних комітетів. Директиви з ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У і далі на місця сипалися одна за іншою, і органи державної влади ледь встигали надавати їм легітимного вигляду. Скажімо, 2 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову “Про самообкладання людності для задоволення її громадських потреб”, проте 5 січня В.Молотов розпорядився внести до неї суттєві доповнення; вже 7 січня окружні партійні комітети отримали наказ керуватися у своїх діях цими вказівками і лише 9 січня “молотовські поправки” офіційно затвердив український уряд, повідомивши про це телеграфно округам; двома днями пізніше, однак, на місця полетіла нова вказівка щодо корекцій положень постанови у сторону підвищення планової суми самообкладання та скорочення термінів внесків і т.д.⁷

Атмосфера насилля стискала українське село. Переконати селян добровільно везти хліб на державні зсипні пункти за низькими цінами звичайно не вдавалося, тож у дію пішли побиття та погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою “загороджувальних загонів”, “протягування” через селянські збори постанов з рішенням у разі не здачі до певного строку хлібних надлишків виключати зі складу земельної громади з позбавленням землі тощо⁸. Брутальним пограбуванням виглядало на практиці й широке застосування ст.127 КК УСРР: виходячи з настанов забезпечити успіх державних поставок будь за що, правоохоронні органи не зупинялись перед експропріаціями не тільки всього

наявного хліба у селян, але також їх майна, арештами та висланнями⁹. Паралельно з цим ДПУ проводило масові арешти приватних заготівельників – спочатку на хлібофуражному, а пізніше на м'ясному, мануфактурному та іншому ринках. Тільки з 5 по 26 січня 1928 р. в Україні чекістами було заарештовано 704 приватних торговців, 275 з яких були засуджені на строк від 1 місяця до 5 років з конфіскацією всього майна та висланням за межі України¹⁰. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зросла до 1726 чол.¹¹

Мов буревії проносилися селом чисельні фінансові кампанії: сьогодні “витискувалися” платежі по заборгованостях та описувалося майно неплатників (нерідко незаможних, бо саме вони на цей час мали борги); наступного дня в пожежному порядку скликався схід, на якому правдами і неправдами ухвалювалося рішення про начебто добровільне самообкладання селян, норми якого сягали 50% і вище сільськогосподарського податку¹². Проте на цьому грошові побори не скінчалися, бо на подвір'ї селянина виникав черговий уповноважений з облігаціями позики зміцнення сільського господарства: так само добровільне за законом поширення облігацій проводилося примусово, з урахуванням “спущених” згори контрольних цифр¹³.

До 1 квітня в Україні було заготовлено 242 млн. пудів хліба (при річному плані 1927/1928 р. – 265 млн. пудів), сільськогосподарський податок зібрано на 106,8%, кампанію самообкладання виконано на 109,4%, передплату позики зміцнення сільського господарства – на 75,4%¹⁴. Результати січнево-березневого “штурму хлібозаготівельної фортеці” сталінське керівництво могло оцінювати як цілком задовільні. Звичайно цього не можна було сказати про українське село, яке чисельні силові кампанії просто знекровили. Вкрай складна економічна ситуація в Україні стала набувати загрозливого характеру, коли навесні 1928 р. з'ясувалося, що внаслідок холодної зими в республіці загинуло 52,8% площі озимини (23,5% всієї засівної площі). Особливо постраждав Степ (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Криворізька, Мелітопольська, Зінов'євська, Первомайська, Запорізька округи та Автономна Молдавська СРР). Тут втрати озимини сягали 85% засіяної площі (39,5% загальної площі засівів)¹⁵. У надзвичайно складних умовах пізньої весни селянам довелося пересіювати вдруге, а подекуди й втретє. Однак природа була немилостивою до хліборобів: холодну весну заступило вкрай посушливе, з суховіями літо, що призвело до масової загибелі хлібів. Тільки в

степових округах України недорід охопив район з населенням близько 3 млн. чол. (38% всього населення краю)¹⁶.

Зазначимо, що зазвичай український Степ вважався одним із найбільш товарних в республіці, даючи до 50% заготівлі пшениці всієї України¹⁷. Тепер же степові округи не тільки не могли виконувати великі плани, встановлені на останній квартал 1927/1928 р., але й самі потребували значної допомоги, в тому числі й у вигляді ввозу хліба. Під тиском тривожних повідомлень з місць політбюро ЦК КП(б)У ще 30 березня 1928 р. ухвалило рішення просити ЦК ВКП(б) зменшити для України квітневий план поставок хліба з 15 до 12 млн. пудів¹⁸. Про потребу сповільнення темпу вивозу хліба з республіки говорив голова РНК УСРР В.Чубар на нараді з питань хлібозаготівель, що проводилась під головуванням В.Молотова за участю представників України, Північного Кавказу та Уралу 24 квітня 1928 р. у Москві¹⁹. Однак союзне керівництво на поступки не пішло, і замість зменшення хлібозаготівельного плану для України навіть збільшило його (на квітень з 15 до 17 млн. пудів, на 1927/1928 р. з 265 до 277 млн. пудів)²⁰. 25 квітня 1928 р. ЦК ВКП(б) направив ЦК КП(б)У та Харківському окружному партії директиву № 2762/с, в якій пропонувалось негайно відновити попередні темпи хлібозаготівель. “Спроби пояснити цей факт (зниження поставок хліба – Авт.) бездоріжжям та посівами явно брехливі, – зазначалося в директиві. – Насправді у заготівельних районах в значному ступені розвилися демобілізаційні настрої”²¹.

Підпорядковуючись партійній дисципліні, а ще більше інстинкту самозбереження (бажанню утриматись на високих посадах, завоювати “діловий авторитет” у центрі) українське партійне керівництво 27 квітня 1928 р. визнало за потрібне “директиву ЦК прийняти до неухильного керівництва і виконання”²². Забезпечити успіх чергової “атаки” на село, так само як це було в січні, належало випробуванням бійцям – армії партійних уповноважених. Водночас політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про “реальне скорочення внутрішнього споживання хліба” в республіці. Постановою від 21 квітня 1928 р. в округах належало залишити не більше місячного запасу хліба²³, рішенням від 30 квітня – максимум двотижневий запас²⁴.

Різкий поворот в аграрній політиці держави, реанімація практики продрозверстки звичайно не могли не позначитись негативним чином на політичних настроях українського села, атмосфера в якому ставала вибуховою. Опір, що його чинили

селяни впровадженню сталінського аграрного курсу, набував як пасивних, так і активних форм. Утім, по мірі розгортання маховика репресій з боку влади все більш поширеними ставали саме активні форми протесту, причому як правило вони носили виразно антирадянське, антикомуністичне спрямування. Дедалі частішали випадки фізичної протидії селян вивозу хліба, побиття активістів та ін. Лунали по селах злі, недвозначні частівки: “Пароплавчик пливе мимо пристані, будемо рибку кормити комуністами”²⁵. Уповноважених селянство зустрічало розпачливим гомоном: “Годі вже нас катувати, знущатися над нами,” “серп і молот – кують нам голод”²⁶. Призови партійних посланців “налягти як слід”, обіцянки невдовзі виправити ситуацію сприймалися з недовірою. Куди уважніше українські селяни прислуховувались до сумних і тривожних співів бандуристів, які з’явилися на ярмарках і майданах, та мандруючих “святих старців”, які пророкували голод і війну. В м. Лепетиха Мелітопольської округи один такий старець, вказуючи на три копни пшениці, пояснював селянам: перша копна – змій-облігації, друга – кров, яку з вас п’ють комуністи, третя – хліб, що від вас увезли²⁷.

Не кращою була ситуація в місті. Настанова на суттєве скорочення внутрішнього споживання хліба, постійні перебої з його постачанням зробили реальністю проблему хлібного дефіциту й зумовили миттєве поширення серед населення панічних настроїв – передусім хлібного ажіотажу. Біля магазинів, які час від часу “викидали” хліб, стали збиратися колосальні черги людей, які скуповували не тільки хліб, але й всі борошняні вироби, крупи, розпочалася посилена заготівля сухарів²⁸. Час від часу розлючені черги перетворювались на “голодні демонстрації”. Так, 17 квітня 1928 р. почалися масові заворушення у с.Веселе Веселовського району на Мелітопольщині. Не отримавши хліба, натовп людей 500-600 чол. під вигуки “Дайте хліба, ми три дні голодні” попрямував до райвиконкому та райпарткому, примусивши місцеву владу задовольнити їх вимоги. 25 квітня все повторилося знову. Цього разу до виконкому рушив розгніваний натовп з 200 чол. на чолі з двома демобілізованими червоноармійцями. Один з них (Мацейко-Данченко з поселення Ломоносівка) у запалі кричав представнику районного комітету партії, який вийшов до демонстрантів: “Я – червоноармієць, служив у Червоній армії, а тепер голодую, ось до чого мене довела радянська влада”. Інший, з вигуками: “Ви забрали хліб, нічого не даєте бідноті” намагався його побити. На закиди

представника влади щодо антирадянського підґрунтя виступу, обидва кричали: “Ми – не контрреволюціонери, ми за радянську владу”. Тижнем пізніше Мацейко-Данченко організував мітинг у своєму поселенні, під час якого виступав з призовами розгромити виконком, погрожував убити голову сільради²⁹. 3 травня 1928 р. у с.Софіївка Криворізької округи натовп селян з 400 чол. намагався затримати 9 підвод з хлібом, що його в базарний день вивозили з району працівники райвиконкому. 5, 7 травня “голодні демонстрації” тривали в с.Каменка Запорізької округи, учасники яких скандували біля райвиконкому: “Ми помираємо з голоду”, “давайте хліба”, “давайте вільну торгівлю і царя”. Серед демонстрантів особливою активністю виділялись бідняки та маломісні селяни³⁰.

Незважаючи на триваюче погіршення продовольчої ситуації в республіці, вище партійне керівництво України продовжувало засипати низові партійні осередки директивами з категоричними вимогами виконання плану хлібозаготівель. У свою чергу на республіканське керівництво тиснув союзний центр, адже до цього часу УСРР виступала основною постачальницею хліба для Москви, Ленінграду та ряду великих промислових центрів³¹. З метою з'ясування реальних перспектив викачування хліба з республіки в Харкові наприкінці травня очевидно побував Сталін. 24 травня 1928 р. він направив до Москви шифротелеграму на ім'я Рикова, Молотова, Мікояна, в якій повідомляв: “... З'ясувалося, що за червень і липень Україна не може дати хліба Москві. Причина – провал озимини, погані види на врожай, необхідність забезпечити Україну посівним зерном на осінь. Були пропозиції негайно підняти ціни на хліб від 15 до 40 коп. і ввезти з-за кордону млн. 10-20. Ми відкинули ці пропозиції, прийняли скорочення постачання другорядних споживачів і призвати райони з добрими видами на врожай до посилення заготівель”³².

Спираючись на настанови центру, ЦК КП(б)У уже 29 травня 1928 р. видав директиву про перенесення основної ваги при проведенні хлібозаготівель на Лисостеп і Полісся³³. Посилено “працювало” в напрямі наповнення державних заготівельних пунктів і ДПУ: за повідомленням від 11 травня 1928 р. під час проведеної таємної операції спецорганам вдалося виявити таємні склади зерна: в Ніжині – до 10 тис. пудів, у Маріуполі – 10 тис. пудів, в Одесі – 4 тис. пудів, в Черкасах – 20 тис. пудів, в Прилуках – 3, 5 тис. пудів, в Первомайську – 6,7 тис. пудів, у Харкові – 30 тис. пудів³⁴. До кінця червня ціною неймовірних

зусиль з України було витиснуто 15,5 млн. пудів хліба, внаслідок чого загальний обсяг хлібозаготівель у республіці за 1927/1928 господарський рік склав 258,5 млн. пудів: 72,9 млн. пудів з них були використані на харчування населення самої УСРР, 5,4 млн. – на утримання військ Української військової округи, 127,7 млн. – вивезено на внутрішньосоюзні ринки, 20 млн. – експортовано за кордон і т.д.³⁵ Встановлений на 1928/1929 р. новий хлібозаготівельний план в обсязі 164 млн. пудів (у тому числі 55 млн. пудів на потреби республіки, 9,9 млн. пудів – для забезпечення воєнного відомства, 23,8 млн. пудів – на експорт тощо)³⁶, хоча значно менший за попередні роки, все ж був досить високим для України, південно-західні райони якої вже з початку літа 1928 р. потрапили в лещата голоду.

12 червня 1928 р. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У був змушений повідомити вище партійне керівництво республіки про те, що в ряді районів Херсонської округи “гостру потребу в хлібі” відчувають більше 30% бідняцького населення. В документі також йшлося про посилення захворювань на цингу, одиничні випадки опухання дітей і дорослих, зокрема й смерті на ґрунті недоїдання. Зведення містило витяги з перехопленого спецорганами листа, направленою одним із мешканців Херсону за кордон. “... Час настає жахливіший голодного 1922 р. – Писав він рідним. – Народ зовсім упав духом, втратив надію на майбуття, не сподівається на порятунок, а очікує смерті голодної... Селянська маса хвилюється, наставлена надзвичайно вороже проти радянської влади, проте вона не організована, у неї немає керівників і плану дій... Щоправда, голод може знесилити народ так, що йому буде байдуже...”³⁷ У зведенні Інформаційного відділу констатувалися й ускладнення зі справою годування тварин у неврожайних округах. Селяни Маріупольської, Волинської, Криворізької округ, намагаючись самотужки “вирішити” цю проблему, почали активно згодовувати тваринам солом’яні кривлі господарських споруд³⁸.

Досить складною виглядала в цей час ситуація і в містах, населення яких хронічно потерпало від перебоїв з постачанням хліба. На цьому ґрунті, ясна річ, усе більшого розмаху набували “голодні демонстрації”. Зокрема, 12 червня почалися серйозні заворушення у Миколаєві. Близько 500 селян з навколишніх сіл, до яких приєдналися робітники заводу ім.Марті вийшли на вулиці після того, як десятитисячне місто взагалі не отримало хліба. Голодні люди рушили до окрвиконкому з вимогою до влади:

“Дайте хліб!” Хвилювання в Миколаєві знайшли відгомін і в армії. Вже 14 червня близько 100 мешканців с.Терновка прорвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку, і стали скаржитись на своє гірке життя. “Як нам не було погано при царі, – говорили вони, – але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було”. Побачивши в помийних відрах табору залишки хліба та їжі, окремі селяни почали жадібно їх поїдати. Це справило на червоноармійців приголомшливе враження. Серед бійців були чутні розмови: “Почалося голодування, дійшло до страйків і демонстрацій”, “До чого ж радянська влада довела селянство, забрала в нього хліб і тепер селяни помирають від голоду... Те, що коїться в Миколаєві – робиться скрізь”. Деякі з червоноармійців також говорили між собою: “Невдовзі має розпочатися повсюдне повстання. Миколаїв – це тільки початок. Нас направлять на придушення, але ми не підемо”³⁹. Принагідно зазначимо, що, починаючи з травня 1928 р. розташовані на українському терені війська буквально захлиснула хвиля розпачливих листів від рідних, значна частина з яких містила тривожні звістки про посуху, загибель озимини, боязнь голодування і, нарешті, про початок голоду на селі. В оцінках причин такої ситуації селянство здебільшого демонструвало солідарність, покладаючи відповідальність за неї на конфіскаційну політику влади, яка зробила хліборобів безпомічними перед природною стихією. “У нас передбачається голод як у 1921 році, – писали рідні до червоноармійця 2-ї кавалерійської дивізії Кузьменка, – озимий хліб вимерз на 100%, земля більшою частиною не засіяна, бо немає зерна, немає також на що його купити, адже гроші забрали в рахунок самообкладання та облігацій”⁴⁰. “У нас тепер жорстокий голод, – повідомляли з дому червоноармійця 99-ї стрілецької дивізії, – якщо тобі шкода рідних..., то скидай шапку перед політруками і командирами та подякуй радянську владу за викачку хліба і за те, що народ у нас тепер ходить, як ті собаки, біля кооперативу з пустими мішками, просить допомогти хоча б фунтом муки”⁴¹. Обсяги подібної кореспонденції були досить значними: з переглянутих Особливим відділом округи 3749 листів, що надійшли до червоноармійців УВО під час травневого призову, лише 71 містили позитивну інформацію, решта 3676 були негативними за своїм змістом⁴².

Ще в квітні-травні 1928 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович вимагав від окружних партійних комітетів не впадати у паніку та категорично наполягав на тому, що про ввезення до

України хліба не може бути й мови⁴³. Проте вже у липні українське партійне керівництво було змушене поставити перед ЦК ВКП(б) питання про додаткове виділення республіці 1 млн. пудів хліба⁴⁴, а в серпні – про необхідність завезення в Україну не менше 5 млн. пудів посівного зерна⁴⁵. На початку серпня 1928 р. і Раднарком УСРР, усвідомлюючи, що поважна частка українського населення голодує і подолати цю ситуацію власними силами вже неможливо, звернувся до Москви⁴⁶. 14 серпня 1928 р. за підписом заступника РНК УСРР Дудника до РНК СРСР була направлена “Доповідна записка про допомогу округам, що постраждали від недороду 1928 року на Україні”, в якій було представлено інформацію про масштаби неврожаю у степових районах республіки та містилось прохання до союзного центру надати поміч: по-перше – для збереження посівної площі, по-друге – для недопущення масової загибелі поголів’я тварин і, по-третє – для продовольчої допомоги населенню⁴⁷. Така дивна, на перший погляд, розстановка позицій в офіційному документі, насправді була доволі показовою і вповні адекватно відбивала уявлення більшовицьких лідерів про існуючі пріоритети: на першому місці – майбутній врожай (валюта для проведення індустріалізації), на останньому – уражене “дрібнобуржуазними поглядами” селянство. Очевидно у цьому контексті можна розглядати і дивну метаморфозу з визначенням кількості голодуючих в Україні: за попередніми розрахунками українського уряду (знайшли своє відбиття у надісланому до Москви проекті постанови РНК СРСР) такими, що потребують на продовольчу допомогу, мали бути визнані 855 тис. мешканців республіки (в тому числі 342 тис. дітей)⁴⁸. 27 серпня 1928 р. Комісія політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні внесла деякі корективи в цифру, визнавши, що кількість голодуючих дітей має бути не більше 300 тис.⁴⁹ Це зауваження було враховане: у Доповіді урядової комісії про допомогу недорідним округам від 15 вересня 1928 р. вже йшлося про 850 тис. голодуючих, у тому числі 300 тис. дітей віком до 14 років⁵⁰. А проте, і перша і друга цифри потерпілих від неврожаю та масованих хлібозаготівель були явно заниженими. Нагадаємо, що неврожаєм була охоплена територія України з населенням до 3 млн. чол. Отож виходило, що українські урядова та партійна комісії визнавали такими, що потребують на державну допомогу, лише четверту частину загальної кількості населення потерпілого регіону. Безкоштовне харчування “щасливчиків” – дітей і жінок (останніх місяців вагітності)

планувалося проводити через школи в період з 1 жовтня 1928 р. до 1 серпня 1929 р. Решті “списочних голодуючих”, у повній відповідності з популярним радянським гаслом “хто не працює, той не їсть”, належало іще заробити свій кусень хліба, ударно попрацювавши на громадських роботах – на влаштуванні ставків, штучному зрошенні та осушенні заболочених місць, закладенні лісових захисних смуг, зволоженні полів і т. ін.⁵¹

Відповідно з обчисленнями української сторони з союзного бюджету на подолання наслідків неврожаю мало б бути виділено трохи більше 48,8 млн. крб., у тому числі 20 млн. крб. – на харчування населення. Однак РНК СРСР, розглянувши 4 вересня 1928 р. клопотання України, ухвалив рішення обмежити союзна допомогу 31,2 млн. крб. (тбл.). При цьому на харчування населення мало бути виділено 10, 5 млн. крб. – сума, вдвічі менша за визначену українською урядовою комісією⁵². Решту українська сторона мала заповнити з власного бюджету.

**Тбл. Клопотання РНК УСРР та рішення РНК СРСР
стосовно надання союзної допомоги неврожайним округам
України (в тис. крб.)⁵³**

	Клопотання РНК УСРР	Рішення РНК СРСР
осінній засів	6007,0	3700,0
харчування населення	20061,0	10500,0
годівля тварин	12735,0	12000,0
Сільськогосподарське кредитування	10000,0	5000,0
Всього	48803,0	31200,0

До 15 вересня 1928 р. з союзного бюджету в Україну на харчування населення надійшло 3 млн. крб.⁵⁴ Цільовий внесок було повністю використано, однак від початку стало зрозумілим: коштів для надання допомоги голодуючим не вистачає. Наприкінці вересня – на початку жовтня 1928 р. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У продовжував констатувати погіршення продовольчої ситуації на місцях і водночас вказував на недостатність державної допомоги потерпілим. Показовим у цьому відношенні було, зокрема, с.Покровське на Миколаєвщині: тут за допомогою держави харчувалося 16% населення, в той час як реальна кількість голодуючих сягала 60-65%⁵⁵. Про трагедії окремих

селянських сімей у цей період розповідали чисельні листи до селянських газет, які, зрозуміло, редакціями не оприлюднювалися. Один із таких листів у вересні 1928 р. надійшов до “Крестьянской газеты” (Москва) з хутору Ново-Накош Госулівського району Одеської округи. “Нема хліба, нема й життя. Б’ємо куркуля, а з бідняка не тільки волосся, але й цілком голова летить. – Писав місцевий сількор до газети, розповідаючи трагічну історію, очевидцем якої він був сам. – На хуторі Ново-Накош жив один чесний і добрий бідняк з переселенців. Сім’я у нього складалася з 5 їдців. Він отримав переселенську позику, на яку купив тяглову силу – волів, разом з тим купив і корову. Через теперішній недорід..., а також внаслідок державних надзвичайних заходів... цей біднячок [був змушений] продавати своїх воликів кілька разів подешевше. Кінець-кінцем, він довимінювався до того, що йому вже й робити було нема на чому..., [все] продав і проїв. Далі йому і продавати нема чого, а їсти ж хочеться. І ось цей чесний бідняк, а не злодій, не розбійник, не п’яний, не картяр, замислився глибоко, засумував про життя в майбутньому, [згадав] про державний борг, котрого підходить строк платежу. А він же голодний і їсти нема чого, а не тільки сплачувати борг. І тоді вирішив він себе і свою сім’ю зарізати. Але родина сховалася. Самого ж себе він приніс у жертву... Відрізав собі косою голову...”⁵⁶

Українська влада намагалася подолати складну продовольчу ситуацію за рахунок самих же селян, поставивши від початку успіх державної допомоги голодуючим в пряму залежність від успішного виконання плану хлібозаготівель та фінансових кампаній, які активізувались в Україні іще з серпня 1928 р. після призначення на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора. Однак наповнити зерном державні зсипні пункти не вдавалося: у степових районах республіки хліба фактично не було, оптимістичні надії на інші регіони також не виправдовувались, адже непогода негативно позначилася і на їхній врожайності. Зрозуміло, ті селяни, які все ж мали хліб, зовсім не були налаштовані віддавати його задарма державі (за даними Наркомату торгівлі УСРР у першому кварталі 1928/1929 р. середня заготівельна ціна за пуд пшениці становила в республіці 135,8 коп., а ринкова – 267,8 коп.)⁵⁷. Ситуації не виправляли й наїзди уповноважених на село. Більше за те, у багатьох місцях низовий радянський і заготівельний апарат почав відмовлятися від проведення хлібозаготівель і поживлявав свою діяльність

лише під час короткотермінового перебування на селі високих партійних начальників. Почалися спроби бунту і на самому “партійному кораблі”: іще в серпні 1928 р. Запорізький ОПК виступив проти спущеного згори плану хлібозаготівель, мотивуючи це тим, що його реалізація не залишить в окрузі й пуду хліба на внутрішнє споживання⁵⁸. Реакція вищого партійного керівництва була миттєвою: постанова окружного партійного комітету була оцінена як “політично шкідлива”, “правий ухил” і провинні партійні функціонери невдовзі були змушені пройти чистилище “товариського бичування” та публічного каяття⁵⁹.

В серпні 1928 р. ДПУ УСРР була проведена широкомасштабна каральна операція в українському селі, внаслідок якої було вилучено 1219 “бандитів,” 1060 з них негайно були вислані за межі України⁶⁰. В листопаді ДПУ було проведено масштабну операцію проти “найбільш злісних куркулів-перекупників”, внаслідок чого на зерновому ринку приватник фактично повністю припинив свою діяльність. Це іще більш ускладнило продовольчу ситуацію: з ліквідацією приватної торгівлі згасала остання надія тих голодуючих українських селян, які ще мали можливість купити рятівний хліб. Не забезпечуючи успіху хлібозаготівельних кампаній, репресивні заходи влади натомість вели до подальшого занепаду селянських господарств, посилювали напругу в суспільстві. Як зазначалося на нараді ДПУ УСРР по боротьбі з бандитизмом, що відбулася наприкінці листопада 1928 р., упродовж року в республіці було зафіксовано 305 випадки терористичних актів на селі (убивства, побиття активістів, підпали майна і зерна тощо), спецоргани також констатували поступове переростання кримінального бандитизму в Україні на політичний⁶¹.

Питання про ситуацію в Україні у зв'язку з недородом розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся у Харкові 1-5 листопада 1928 р. З доповіддю “Про недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання в галузі сільського господарства, що звідси випливають” на пленумі виступив В.Чубар. Представлені на пленумі матеріали свідчили про те, що український уряд до 1 листопада 1928 р. в основному визначився у питанні про потенційні джерела покриття потреб потерпілих регіонів. Однак, як видно з робочих матеріалів до пленуму, позицію стосовну харчування населення “дотягнути” до попередньо встановленої цифри в 20 млн.061 тис. крб. так і не вдалося (тбл.). Взагалі ж представлена програма ліквідації наслідків неврожаю виглядала непереконливо. Натомість проглядалися чіткі наміри верховної

української влади продовжити жорсткий тиск на село. “Надзвичайні заходи можуть бути примушеними і в цьому році, – заявив у своєму виступі В.Чубар, – якщо вся маса наших заходів, якщо основна маса селянства не подіє на спекулянта”⁶². Певні турбування виказав Г.І. Петровський. Дорікаючи декому з приводу невірною інформування В.Молотова про українські хлібозаготівельні можливості взимку 1928 р., він висловив побоювання, що тепер таку саму невірну картину може отримати інший посланець ЦК ВКП(б) – А.Мікоян. Всеукраїнський староста звернув увагу на те, що йому, так само як свого часу В.Молотову, не поспішають розповідати про реально існуючі труднощі, про голод, голодуючі міста України тощо⁶³.

Кошти, передбачені урядом УСРР на подолання наслідків неврожаю. Станом на 1 листопада 1928 р. (в тис. крб.)⁶⁴

	З бюджету СРСР	З бюджету УСРР	Кошти різних установ	Разом
осінній засів	6007,0	–	–	3700, 0
харчування населення	20061,0	2000,0	4500,0	17000,0
годівля тварин	12735,0	2230,0	1600,0	15830,0
Сільськогос- подарське кредитування	10000,0	–	–	5000,0
Всього	48803,0	4230,0	6100,0	41530,0

Новий 1929 рік не віщував українському суспільству нічого доброго: видача працюючому населенню міст заборних книжок була нездатною ліквідувати давки та бійки в довгих чергах за хлібом, іншими продуктами харчування. Перспективи селянства виглядали ще більш сумними. 10 грудня 1928 р. ЦК КП(б)У надіслав листа всім сільським райкомам партії, в якому прямо попереджав: “Держава повинна допомагати селянству недорідних районів України, але при високих спекулятивних цінах, коли селянство продає хліб приватнику, ніякої допомоги потерпілим од недороду селянам надати немає можливості”⁶⁵. Отже, українська влада – з одного боку визнавала свою безпомічність у справі організації допомоги голодуючому населенню, а з другого – демонструвала твердий намір продовжувати репресивний тиск на

село і фактично використовувала голод як засіб “підштовхування” села на шлях, визначений для нього новим аграрним курсом.

Ситуація зими-весни 1929 р. до певної міри повторювала події минулого року, коли всі зусилля влади були спрямовані на викачування позаекономічними засобами хліба та грошей з села. Так само як це було раніше, директивні вказівки про виконання хлібозаготівельної та фінансових кампаній “будь за що” провокували колосальний сплеск насилля та зловживання з боку місцевої влади. Обшуки, побиття, приниження селян, які противились насиллю, набували широкого розмаху. В с.Петрушки Корсунського району Шевченківської округи уповноважений з хлібозаготівель, вимагаючи додаткової здачі хліба від середняка наказав нависити селянинові на шию ящик вагою в півтора пуда й примусив пройти з ним по селу. В інших місцях людей били, погрожували “висланням на Сахалін”, змушували стояти годинами по команді “Струнко!” з плакатом на грудях “Ти – куркуль, мироїд, сволота, паразит” і т. ін.⁶⁶

Навесні 1929 р. у багатьох селян недорідних округ закінчилися припаси продуктів харчування, розпочався масовий забій тварин, проїдання посівного матеріалу. Селяни намагалися рятуватися, вживаючи в їжу сурогати. Випадки опухання та голодної смерті стали набувати масового характеру. Намагаючись виправити ситуацію за допомогою союзного центру, генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор навесні 1929 р. направив доповідну записку до ЦК ВКП(б), в якій констатував, що українська сторона неодноразово ставила перед союзним центром питання про потребу завезення зерна в Україну, однак до цього часу воно залишилось невирішеним. Зазначаючи, що “... зовсім неправими є ті, хто стверджує, що в Україні недорід торкнувся лише Степу. Фактично ми маємо значний недобір валових зборів і в інших частинах України”, С.Косіор вказував на те, що рішення Москви ввезти до республіки впродовж 1929 р. 12 млн. пудів зерна (4 млн. на насіння та 8 млн. на продовольство) не можуть задовольнити навіть мінімальні потреби України⁶⁷. Серед архівних документів нам не вдалося виявити відповіді союзного центру на цю доповідну. Ясно, однак, що достатньої допомоги від центру республіка не мала ані влітку-восени 1928 р., ані навесні 1929 р.

Дійсно, навесні 1929 р. обстановка в українському селі залишалася критичною. Страждання та розпачливі настрої людей на фоні безпомічності влади, допомога якої голодуючим виявлялася блефом, відбивалися у сухих зведеннях ДПУ⁶⁸:

Зінов'євська округа: “[...] в с.Нова Прага опухла сім'я біднячки Коновалової”; “в Бобринецькому районі у більшості бідноти хліб витрачено в березні місяці; в сільрадах Червона Долина, Федірівка, Нова Бабанка, Росчаховка, Априлівка, Буховицька відсоток голодуючого бідняцтва сягає 70%; у Висовському районі не мають хліба 753 господарства із загальною чисельністю їдців 2938. Допомога, що їм надається, є недостатньою, вона виражається у 4 фунтах на їдця”[...]

Кременчуцька округа: “[...] в с.Чигирин-Дуброво Градизького району голодує 5 сімей; Настрої бідняцтва озлоблені: “Якщо так жити і помирати з голоду, то нам жити під керівництвом Англії було б краще”; “[...] в Песковицькій сільраді Бригадирівського району голодує 70 сімей. Допомога є мізерною. Так, бідняк Бівогуб, який має 12 душ сім'ї, отримав у січні 1929 р. 2 пуда хліба, у лютому тільки 1 пуд. Сам Бівогуб через виснаження, відправлений до лікарні; Настрій бідноти занепадний, відзначаються масові розмови: “Ніхто не звертає на нас уваги”, [...] “Нас обдурили, обіцяли дати хліба і не дають”, “Ми нічого не хочемо знати: хлібозаготівля йде, так дайте нам хліба або ж забирайте наших дітей”[...]

Первомайська округа: “[...] в с.Капустянка, Савранського району помер від голоду бідняк Островицький, у цьому селі значна частина бідноти вживає сурогати; в селах Цвенігородка, Герцефельдово Доманевського району значна частина бідноти голодує, є опухання. У с.Градівка цього ж району помер бідняк від виснаження. В с.Могильному, Хщеватського району приблизно 60% бідняцтва голодує, померло 2 чол.”[...]

Херсонська округа: “[...] в Качаровську лікарню Херсонського району часто доставляють опухлих від голоду селян [...]”, “Розмови у середовищі середняків: “У нас голод тому, що здали увесь хліб. Якщо б не було хлібозаготівель і самообкладання, то хліб був би зараз 5 руб. пуд”, “Якщо ще триватимете існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти”, “Якщо у нас кожного року неврожай, то у цьому сама влада винувата: вона прагне останнє забрати, тисне селян і не дає розвиватися його господарству”[...]

Загострення продовольчої ситуації відзначалося в цей час і в містах. Введення 14 лютого 1929 р. карткової системи для “трудового населення” стан справ не покращило. Давки, бійки у чергах за дефіцитом, яким тепер був не лише хліб, але й м'ясо, жири, цукор, інші продукти харчування поступово ставали

нормою життя міських мешканців. “Нас примушують голодувати”, “Нас кормлять як свиней і то не достатньо”, “Мабуть доведеться повторити голод 1922”, – такі розмови фіксувалися ДПУ серед робітництва Артемівської, Миколаївської, Сталінської та інших округ⁶⁹.

Постійні затримки з постачанням міст хлібом та іншими продуктами харчування, недостатність та нерегулярність надання державної допомоги голодуючим, зловживання при її розподіленні на фоні триваючого пограбування села все більше і більше накаляли атмосферу в українському суспільстві, поглиблювали існуючі в ньому соціальні протиріччя: поступово зростала ненависть бідняцтва до тих середняків і заможних, які відмовлялися віддавати державі свій хліб задарма, усього селянства – до робітників і службовців, заборна книжка яких умовно гарантувала їм пайку хліба, рядових громадян – до владоможців різного рівня, які своєю матеріальною забезпеченістю різко виділялись на фоні основної маси населення. Продовжувала зростати й кількість “волинок,” учасники яких нерідко вже не обмежувались скандуванням антирадянських гасел, а трощили кооперативні лавки, хлібозбиральні пункти, силоміць відбираючи рятівний хліб, вдавалися до побиття представників радянської влади, міліції.

Наскільки поширеними були подібні виступи можна судити хоча б за далеко неповною хронікою “волинок” у квітні 1929 р.: 8 квітня почалися заворушення у м. Бердянськ Маріупольської округи: натовп із 150-200 жінок під імпровізованим червоним прапором – хустиною, натягнутою однією з робітниць на палицю – рушив до виконкому. Жінки розгромили по дорозі районний комітет партії та примусили перелякану місцеву владу “викинути” наявні запаси хліба у продаж⁷⁰. 10 квітня 1929 р. 40 жінок увірвались до помешкання голови поселкової ради м. Скадовськ Херсонської округи, добиваючись вирішити питання з продажем хліба. У натовпі своєю активністю виділялась біднячка Селещева, два сини якої в цей час служили в Червоній армії. “Якщо не дасте хліба, – кричала вона, – будемо у ваших дружин і службовців, які отримують харчі, забирати. Краще стріляйте в нас, ніж ми помremo з голоду⁷¹. 11 квітня 1929 р. у зв’язку з чергами за мануфактурою почалися заворушення у колишній столиці отамана Н.Махна м. Гуляй-Поле Запорізької округи: натовп із 800 чол. почав громити місцевий кооператив. Не зупинили його і постріли наспілої міліції. З вигуками “Хліб забрали, ми ходимо босі і голі, а нас замість мануфактури пригощають стрільбою”, “Бий мільтонів

червоноголових”, – розлючені люди кинулися на охоронців правопорядку⁷². 20 квітня 1929 р. розпочалася “волинка” у с.Манжелі Велико-Кринковського району Кременчуцької округи: тут голодуючі жінки і діти, які в черговий раз не отримали належного за програмою допомоги голодуючим продовольства, попрямували до сільради з наполяганнями негайно розподілити 9 тис. пудів заготовленого і невивезеного зерна; у ці ж дні в м.Ново-Георгієвську біля хлібопекарні щодня збиралося 1000-1500 чол., які кричали: “Давай приватну торгівлю хлібом, ми голодуємо, ось до чого довела радянська влада!”⁷³ Подекуди злість напівголодних городян та голодуючого селянства виплескувалась і на Червону армію, ситний вигляд і зовнішня пасивність якої не могли не викликали роздратування. Червоноармійці розташовані в Києві 45-ї сд після повернення в касарню розповідали товаришам, що в місті з черги їм у спину неслося: “Бачиш, які вони нагодовані, невдовзі ми вас битимемо нагаями й різатимемо вам на лобах зірки, захищаєте владу проти нас, голодних”⁷⁴. Траплялися ексцеси і в селах: дружини командного складу 285-го стрілецького полку 95-ї стрілецької дивізії, що дислокувався в м.Балта Первомайської округи, були відряджені на село роздавати подарунки, проте традиційної гостинності не зустріли. Натомість делегаток оточив натовп із 70 розлючених селянок, які не скупились на погрози та прокльони. “Геть жидів-спекулянтів, сволоту, що п’є нашу кров, – горлали вони, – знаємо ми ваших військових дружин: купуєте шовкові панчохи, а ми пухнемо з голоду”. Рятуючись від розправи дружини командирів під захистом міліції та в супроводі представників місцевої влади були змушені швидко покинути село⁷⁵.

У травні союзне керівництво, підводячи попередні підсумки хлібозаготівель 1928/1929 р., було змушене констатувати суттєве недовиконання плану, в тому числі й за рахунок України, поставки якої за 11 місяців (71,1 млн. пудів хліба) виявились вдвічі меншими від запланованих⁷⁶. Така ситуація пояснювалась не стільки наслідками недороду, скільки руйнівним впливом запущеного владою механізму позаекономічного та політичного тиску на село – згортанням ринкових відносин і поступовою деградацією сільського господарства. Загальмувати негативні процеси можна було лише відмовившись від силової політики. Натомість сталінський режим зробив ставку саме на неї, поставивши за мету перетворити надзвичайні заходи у систему, повністю ліквідувати товарообмін між містом та селом, загнати землеробів до

колективних господарств, обернувши їх на мовчазних кріпаків – добриво для зростання індустріальної могутності держави.

Попередня практика доводила складність виконання річного плану поставок хліба з пропорційним розподілом по кварталах. Виходячи з того, що одразу після збору нового врожаю викачати його з селян буде легше, ніж навесні, коли припасів хліба поменшає, а проблем у зв'язку з наближенням посівної побільшає, центральне керівництво визнало за доцільне в 1929/1930 господарському році основний тягар хлібозаготівель перенести на перше півріччя (липень-грудень) і проводити їх за так званими “новими методами”. Відтепер обов'язкові завдання по хлібоздачі мали розверстуватись на кожне село за принципом самообкладання з перенесенням їх тягаря майже повністю на заможних і середняцтво. При цьому практично встановлювався принцип кругової поруки: невиконану частку поставок хліба належало виконати незможним. Ця обставина мала виступати серйозним стимулом для посилення психологічного тиску бідноти на незговірливих односельців. Проте лише цим не обходилося, адже згідно з новим законодавством місцевим радам надавалося право штрафувати “куркулів” за саботування поставок хліба у межах його п'ятикратної вартості (практика кратирування), проводити обшуки, описувати та “пускати з молотка” майно неплатників, заарештовувати їх за протидію.

В голодуючому селі України “нові методи” хлібозаготівель стали впроваджуватись уже з кінця травня 1929 р. – тобто, іще до формального узаконення їх українською владою й фактично за місяць до збирання нового врожаю. Успіх кампанії забезпечували близько 6 тис. мобілізованих в село партійних уповноважених та робітників-активістів, а також найбільш дієва частина бідняцтва – сільський актив⁷⁷. Наче град посипалися на голови селян – потенційних утримувачів хліба повістки з вимогами негайно виконати фантастичні обсяги хлібоздачі. Наївні спроби ухилитися від отримання таких повідомлень-вироків, або ж частково їх задовольняти не рятували від обшуків, насильного вилучення всього наявного хліба, та, в разі його відсутності, опису та продажу “з молотка” майна так званих куркулів. Упродовж першої декади червня 1929 р. у Кременчуцькій окрузі було описане майно 1397 господарств (686 з них продано з торгів), у Прилуцькій окрузі – 1618 господарств, у Сталінській – 650 (300 розпродано), в Уманській – 993 господарств⁷⁸. Такою ж була картина і в інших округах.

Подібні “методи” негайно давали “позитивні” результати. Донесення, що їх, наче фронтові зведення, кожні п’ять діб готував Наркомторг УСРР, засвідчувати стрімке збільшення обсягів хлібопоставок: якщо з 21 по 25 травня державні заготівельники зібрили в українському селі лише 275 пудів хліба, то з 26 по 31 травня – 1975 тис. пудів, з 1 по 5 червня – 2659 тис. пудів, з 6 по 10 червня – 2382 тис. пудів, з 15 по 20 червня – 1305 тис. пудів і т.д.⁷⁹ Планомірне вичищення селянських комор та нищення господарств ставили одних селян перед необхідністю ще більш туго підтягнути ремені в очікуванні на новий врожай, а для голодуючих робили проблематичною й перспективу самого виживання. З іншого боку, показовий “успіх” на ниві хлібозаготівель не міг не формувати у представників владних структур, зокрема і в Москві, уявлень про те, що насправді хліб в українському селі був і є, однак його від держави хитромудрі українські селяни майстерно ховають.

Ясна річ, жертви експропріацій, серед яких переважало середняцтво, опиралися насиллю: непрошених гостей господарі нерідко зустрічали на подвір’ї з вилами і сокирами в руках, не зупиняючись перед їх застосуванням (з 1 по 11 червня ДПУ зафіксувало по республіці 109 випадків терористичних актів, спрямованих проти представників влади та сільського активу, водночас за протидію хлібозаготівлям було заарештовано 584 чол.⁸⁰). Боронилися сім’ями, а нерідко і цілими селами, адже, попри зусиль сталінського режиму розколоти село на два ворогуючих табори, воно все ще продовжувало зберігати єдність у негативному ставленні до хлібних конфіскацій. Ось лише кілька характерних прикладів. 28 травня 1929 р. в ст.Родіоновка Бердянського району Маріупольської округи сільська комісія знайшла хліб у “куркуля” Новака, проте вивезти його не вдалося, бо на крик дружини селянина збіглись сусіди, які перешкодили цьому; 30 травня в с.Олександрівка Юріївського району Дніпропетровської округи під час проведення опису та вилучення майна “куркулів” зібрався натовп селян з дрюками в руках, погрожуючи розправою уповноваженому райвиконкому та голові сільради. Відчувши, що справа набуває серйозного оберту, члени комісії стали рятуватись втечею, розлючені селяни якийсь час їх переслідували; в с.Радниця Ольшанського району Харківської округи на сільському сході при обговоренні плану хлібоздачі виступив місцевий учитель, який закликав селян “взятися за зброю і чинити опір вивозу хліба”; в с.Пересічне того ж району

група із 100 жінок не дозволила заарештувати “куркуля-спекулянта” Омельченка, у якого були знайдені припаси закупленого хліба і т. ін.⁸¹

З тривогою і надією споглядало розбурхане село і на РСЧА, все ще розраховуючи на допомогу, принаймні її селянської частини. Поширювались по селах суперечливі, здебільшого обнадійливі чутки: то про відмову червоноармійців брати участь у придушенні селянських повстань, то про перехід на сторону бунтівників окремих військовослужбовців або й навіть цілих частин. До речі, з початку червня 1929 р. практично у всіх дивізіях УВО спостерігався значний приплив розпачливих листів і телеграм від рідних. Вони засвідчували: українське село голодує, проте репресивний тиск на нього не послабляється! “Життя дуже тяжке настало, – писали батьки одному з червоноармійців, – чимало людей ходить пухлих від голоду, а в селі ходять та грабують, забирають хліб до фунта”⁸². “Іване, ти кажеш, що вас там добре харчують, то мабуть нашим хлібом, який вижимають з селян нашого села і району... – Бідкалися рідні в листі іншому червоноармійцю, – З підводами під хатами їздять щоденно, і давай хліб... Це не хлібозаготівлі, а справжній грабунок... Прямо не живеш, а одживаєш...”, “Попросися хоч на тиждень додому, подивися як людей описують: відбирають коней, корів, косарки, плуги. Геть усе забирають, не залишається й собаки,” – зверталися рідні до іще одного бійця⁸³.

На початку липня в хлібозаготівлях наступила коротка пауза: 1928/1929 господарський рік завершився, натомість прийшла пора збирання нового врожаю, перспективи якого підбадьорювали. Зітхнувши з полегшенням (голодний рік минув!), селяни поралися на полях, розмірковуючи, як краще розпорядитися зібраним хлібом, навіть не підозрюючи, що доля урожаю вже заздалегідь була вирішена владою. Іще 7 травня 1929 р. з'явилась таємна постанова РПО СРСР, якою Україна зобов'язувалась упродовж липня-серпня здати весь урожай продовольчих хлібів раннього визрівання, за виключенням частки, потрібної для насіння⁸⁴. Ледь дочекавшись завершення польових робіт, тисячі заготівельників кинулися на село за хлібом, вириваючи його з рук селян буквально одразу ж після обмолоту. До тих, хто чинив опір, застосовувались уже цілком “законні” санкції – обшуки, арешти, продаж майна з торгів (з весни до осені 1929 р. в Україні було конфісковано майно 33 тис. селянських господарств)⁸⁵.

Сенс директив ЦК ВКП(б), виданих у наступні кілька місяців, зводився до однієї категоричної вимоги: “Україна повинна посилити темп хлібозаготівель”. І цей темп постійно зростав: за липень, серпень і 25 днів вересня 1929 р. в республіці було зібрано більше 131 млн. пуд. хліба, питома вага УСРР в союзних хлібозаготівлях зросла до 44%⁸⁶. Для викачування хліба з села постійно залучались “свіжі” резерви. Ще 28 червня 1929 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) на своєму засіданні прийняв рішення мобілізувати для партроботи в найбільш важливі хлібозаготівельні райони 500 крупних відповідальних працівників, водночас ЦК КП(б)У була дана вказівка направити на село 150 партійних функціонерів⁸⁷. 29 липня 1929 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою на зміцнення низового хлібозаготівельного апарату мали бути відряджені 2500 “ідейно стійких товаришів”, 550 з них безпосередньо для роботи в українському селі⁸⁸. Дедалі активну роль у забезпеченні успіху хлібозаготівель відігравали й органи ДПУ, які оперативно “знімали” на селі ініціаторів протесних акцій. Кількість заарештованих селян невпинно зростала, склавши з початку червня до 11 вересня 1929 р. – 1082 чол., станом на 18 вересня – 1327 чол., на 27 вересня – 1837 чол, на 3 жовтня – 2163 чол., на 16 жовтня – 3300 чол.⁸⁹

Восени 1929 р. вища українська влада рапортувала центру про “перемоги на фронті хлібозаготівель” та колективізації сільського господарства. За даними Наркомторгу УСРР уже до 1 листопада 1929 р. республіка виконала річний (!) план з усіх культур на 106,6%, зібравши 226862 тис. пуд. зерна (в тому числі річний план здачі державі жита й пшениці на 91% (102934 тис. пуд.))⁹⁰. За інформацією Укрколгоспцентру план колективізації було виконано на 239%: замість запланованих 926 колективних господарств під час сіву було організовано 2200 – в основному ТСОЗів (1695), артілей (502)⁹¹. Успішно проводились у республіці й фінансові кампанії: в рахунок сільськогосподарського податку було зібрано 75981,5 тис. крб. (81,7% завдання), самообкладання – 28 524, 0 тис. крб. (60% завдання)⁹². Тож XII річницю Жовтневої революції Радянська Україна відзначала переможними заголовками газет, вулицями та площами, прикрашеними прапорами й транспарантами, чисельними мітингами, зборами і демонстраціями...

За лаштунками святкувань, однак, залишалась буденна, зовсім не святкова картина подій на селі, яка у сприйнятті значної частини його мешканців асоціювалась як війна радянської влади проти селянства. Й справді, хлібні поля України влітку-восени

1929 р. скоріше нагадували поля бойовищ. Збагнувши, що рідного хлібушка їм не побачити, чимало селян розпочали покіс недозрілих посівів, воліючи краще скормити хліб тваринам, ніж віддавати державі задарма. Тривало псування і нищення зібраного зерна, засмічування його піском, землею. Багато господарів спішно за безцінь розпродували роками нажите майно та назавжди виїжджали з села, приреченого на страждання. Почалося запустіння полів, очевидно ставала перспектива скорочення посівів. Наростали й активні форми протидії режиму. Озброєні вилами, сокирами і камінням селяни як могли чинили опір вивозу хліба та примусовій колективізації, демонструючи при цьому тенденцію до об'єднання своїх зусиль в масштабах кількох сіл. З ненавистю зустрічали селяни перші трактори на полях, усвідомлюючи, що з ними прийде кінець одноосібному господарюванню. Іще в травні 1929 р. сільський актив с. Маньковка Уманського району "забезпечив" ухвалу рішення про включення всіх 1670 дворів села до ТСОзу. Проте коли в серпні настав час запашки полів і в село стали прибувати трактори їх зустріли ворожі демонстрації жінок, які не тільки закидали техніку камінням та кинули у воду начальника міліції за його спроби втрутитись у ці події, але й для більшої надійності розібрали моста через річку, що відкривав шлях до села⁹³. Характерна історія трапилась в перших числах грудня в Сеньковському районі Куп'янської округи, де проти узаконеного владою насилля разом виступили селяни Курилівки, Новоосинівки та Глушківки. Спровокували неприємні регулярні візити до села двадцятитисячників: роздратовані дефіцитом хліба в місті, переконані у тому, що головні винуватці цього – "вороги-куркулі" робітничі бригади по кілька разів шерстили одні і ті самі села, вимагаючи у селян надпланової здачі хліба. Коли в с.Глушківку робітнича бригада приїхала втретє терпець селян урвався. З вигуками "Досить вам брати хліб!", "Хліба ніхто звідси не вивезе!", "Бий їх, мерзотників, тягни їх, убивай на місті!" натовп селян кинувся на заготівельників. Викликані місцевою владою підрозділи ДПУ заарештували 14 найбільш активних селян Ново-Осинівки та, водночас провели арешти в сусідніх селах, де в цей час відбувалися аналогічні події. Односельці намагалися негайно відбити арештантів, проте це їм не вдалося. Тоді, озброївшись вилами, косами, кийками і камінням селяни трьох сіл (загалом до 1 тис. чол.) організовано рушили на ст. Куп'янськ-Вузлова, де утримувались заарештовані, й спробували звільнити їх силою.

Депеушники все ж розігнали натовп ударами прикладів та пострілами в повітря. Почалися нові арешти, кількість ув'язнених активістів-селян зросла до 63 чол.⁹⁴ Загалом у період з 9 вересня по 20 грудня 1929 р. ДПУ було “знято” в українському селі 4393 чол.⁹⁵ За цей же час було зареєстровано більше 500 терактів – побиття, замаху на життя та убивства сільських активістів, уповноважених з хлібозаготівель, інших представників влади, що також засвідчувало поглиблення соціального протистояння на селі⁹⁶. Отож, мали рацію селяни, коли говорили між собою: “Хоча кажуть, що війни немає, проте фактично війна є. Безперервно воюємо самі: бідняк з кулаком, кулак з владою. І все через свій рідний хлібушек...”⁹⁷

Таким чином, початок запровадження нового аграрного курсу на селі – реквізиції хліба з подальшим вивезенням значної його частини за межі УСРР та масовані фінансові кампанії знекровили українське село, зробивши його безпомічним перед природною стихією – неврожаєм, зумовивши голод на селі та серйозні продовольчі ускладнення в містах впродовж літа 1928 – весни 1929 рр. Хоча республіканське та союзне керівництво відреагували на недорід 1928 р., передбачивши спеціальну програму ліквідації його наслідків, її реалізація значною мірою залишилась на папері. Те, що від початку допомога голодуючим в Україні була поставлена в пряму залежність від успішного проведення хлібозаготівель, говорило про спробу сталінського режиму використати факт масового голодування людей для приборкання села та подальшого розгортання в ньому радикальних реформ. В цьому відношенні, очевидно, є сенс говорити про голод 1928-1929 рр. як “генеральну репетицію” трагедії 1933.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів: Видавництво М.П.Коць, 2001. – 654 с.

² Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999. – С.135.

³ Директива ЦК ВКП(б) парторганізаціям о хлібозаготовках. Б/н. 5 января 1928 г.; Директива ЦК ВКП(б) местным організаціям об усилении мер по хлібозаготовкам. № 68 сс. 14 января 1928 г. // Трагедия Советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927-1939. (далі – Трагедия Советской деревни...) Том 1. Май 1927-ноябрь 1929. – М., 1999. – С.136-137, 147.

-
- ⁴ Див.: Доклад В.М.Молотова в ЦК ВКП(б) и СТО о поездке на Украину, Урал и в Башкирию по делам хлебозаготовок. 25 января 1928 г. // Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.172-186.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2771. – Арк.86-86зв.
- ⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.282. – Арк.8.
- ⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2756. – Арк.8-9.
- ⁸ Там само. – Спр.2772. – Арк.6-9, 36, 41-42.
- ⁹ Пізніше, на червневому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У нарком юстиції УСРР В.Порайко вказував на те, що стаття 127 КК УСРР “не так вдарила по куркулю, як по середняку” і що вона також застосовувалась по відношенню до бідноти. “Виходило так, – заявив він, – що ми конфісковували не лишень хліб, а конфіскували частину, або все майно і плюс до цього засаджували в ДОПР, а потім на три роки висилали за межі України”. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.293. – Арк.112.
- ¹⁰ Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.201. Справка ОГПУ СССР о количестве привлеченных к ответственности частных торговцев в связи с хлебозаготовками на Украине по состоянию на 26 января 1928 г. 4 февраля 1928 г.
- ¹¹ Там само, с.234-235. Телеграмма ЭКУ ГПУ УССР. 3 апреля 1928 г.
- ¹² На нараді ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель 8 березня 1928 р. заступник голови ДПУ УСРР К.Карлсон вказував на те, що самообкладання в українському селі проводилось переважно примусово: “Треба сказати, що самообкладання пройшло примусово. Добровільного у тих місцях, де я був, а також за зведеннями, що їх маємо, ми не бачили... Актив, на який ми розраховували, котрий мав би бути, його не було, і в багатьох місцях він був проти нас”. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.208.
- ¹³ 3 січня 1928 р. в округи УСРР була передана для виконання телеграма Наркомфіна СРСР про порядок реалізації позики зміцнення сільського господарства, згідно з якою реалізацію позики належало розпочати, не очікуючи на справжні облігації по так званих тимчасових свідоцтвах. 4 січня по округах були розіслані контрольні завдання по позиках. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2824. – Арк.9.
- ¹⁴ Там само. – Спр.2769. – Арк.3-7.
- ¹⁵ Там само. – Спр.2760. – Арк.2.
- ¹⁶ Там само. – Арк.3.
- ¹⁷ Там само. – Арк.5.
- ¹⁸ Там само. – Спр.2771. – Арк.52.
- ¹⁹ Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.261.
- ²⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2769. – Арк.1.
- ²¹ Там само. – Спр.2771. – Арк.58-59.
- ²² Там само. – Арк.61.

-
- ²³ Там само. – Арк.57.
²⁴ Там само. – Арк.62.
²⁵ Там само. – Спр.2775. – Арк.115.
²⁶ Там само. – Спр.2774. – Арк.43-44, 65.
²⁷ Там само. – Арк.91.
²⁸ Там само. – Спр.2775. – Арк.10.
²⁹ Там само. – Спр.2774. – Арк.88.
³⁰ Там само. – Сспр.2751. – Арк.64-64зв.
³¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.558. – Оп.11. – Спр.36. – Арк.53.
³² Там само. – Арк.45.
³³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2771. – Арк.64.
³⁴ Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.265.
³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2750. – Арк.11зв.
³⁶ Там само. – Арк.12.
³⁷ Державний архів Запорізької області. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.829. – Арк.3.
³⁸ Там само.
³⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.6. – Арк.337-338; Там само. – Оп.20. – Спр.2844. – Арк.61; Російський державний військовий архів (Далі – РДВА). – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.430. – Арк.714-716.
⁴⁰ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.58. – Арк.208-208зв.
⁴¹ Там само.
⁴² Там же. – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.430. – Арк.661.
⁴³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2771. – Арк.64.
⁴⁴ Там само. – Арк.70.
⁴⁵ Там само. – Спр.2760. – Арк.20.
⁴⁶ Там само. – Арк.2-6.
⁴⁷ Там само. – Арк.6.
⁴⁸ Там само. – Арк.11.
⁴⁹ Там само. – Арк.25-26.
⁵⁰ Там само. – Арк.31.
⁵¹ Там само. – Арк.35.
⁵² Там само.
⁵³ Там само. – Арк.30.
⁵⁴ Там само. – Арк.35.
⁵⁵ Там само. – Арк.14.
⁵⁶ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.5446 с. – Оп.1. – Спр.1644. – Арк.114.
⁵⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2750. – Арк.15зв.
⁵⁸ Там само. – Спр.2772. – Арк.91.
⁵⁹ Там само.
⁶⁰ Там само. – Спр.2751. – Арк.46.
⁶¹ Там само.
⁶² Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.306. – Арк.263.
⁶³ Там само. – Арк.35.

-
- ⁶⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2750. – Арк.10.
⁶⁵ Там само. – Спр.2771. – Арк.83зв.
⁶⁶ Там само. – Спр.2989. – Арк.18.
⁶⁷ Там само. – Спр.2964. – Арк.17-19.
⁶⁸ Там само. – Спр.2987. – Арк.55-61.
⁶⁹ Там само. – Спр.2989. – Арк.50.
⁷⁰ Там само. – Спр.2987. – Арк.41.
⁷¹ Там само. – Арк.57.
⁷² Там само. – Арк.34, 49.
⁷³ Там само. – Арк.50.
⁷⁴ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.115. – Арк.44.
⁷⁵ Там само.
⁷⁶ Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.626.
⁷⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3013. – Арк.63.
⁷⁸ Там само. – Арк.65.
⁷⁹ Там само. – Арк.61.
⁸⁰ Там само. – Арк.71.
⁸¹ Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.647.
⁸² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2989. – Арк.108.
⁸³ Там само. – Спр.2989. – Арк.95зв.
⁸⁴ Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.647.
⁸⁵ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – С.136.
⁸⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2983. – Арк.34.
⁸⁷ Трагедия Советской деревни... Том 1. – С.655.
⁸⁸ Там само.
⁸⁹ Там само. – С.705; ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2989. – Арк.163, 180, 193, 209.
⁹⁰ Там само. – Спр.3013. – Арк.99.
⁹¹ Там само. – Арк.110.
⁹² Там само. – Арк.116.
⁹³ Там само. – Спр.2968. – Арк.8.
⁹⁴ Там само. – Спр.2994. – Арк.150-156.
⁹⁵ Там само. – Спр.2989. – Арк.247.
⁹⁶ Там само. – Спр.2990.
⁹⁷ Там само. – Спр.2989. – Арк.136.